

تبیین مؤلفه و شاخص‌های اثرگذار مدرنیسم در خانه‌های اعیانی مشهد در اواخر دوره قاجار

بهاره ترکاشون^۱، خسرو افزلیان،^۲ خسرو صحاف^۳، عمیدالاسلام ثقته سلامی^۴ ID

^۱ دانشجوی دکتری، گروه معماری، گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران Torkashvan.bahareh@gmail.com

^۲ (نویسنده مسئول) استادیار گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران، khosrow.afzalian@gmail.com

^۳ استادیار گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران Khosro.sahaf@gmail.com

^۴ استادیار گروه شهرسازی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران Saghatoleslami@mshdiau.ac.ir

چکیده

پیدایش نوگرایی و ورود تدریجی جریان مدرنیسم به ایران در دوره قاجار بر زوایای مختلف جامعه ایران مؤثر بود. یکی از عرصه‌هایی که مدرنیسم در آن تأثیرگذار بود، مختصات معماری بود. در این دوره دستاوردهای عصر مدرنیته غرب، هرچه بیشتر وارد کالبد و روح معماری زمانه شهر از جمله ابنیه و عمارت‌های آن شد. مسئله‌ای که اینجا مطرح می‌گردد، دامنه و ابعاد تأثیرگذاری مدرنیسم بر معماری خانه‌های مسکونی در این دوره است. پژوهش حاضر در صدد آن است تا علاوه بر شناخت وجوه اثرگذار بر معماری بناهای مسکونی اواخر قاجار در شهر مشهد، به اولویت‌بندی آن‌ها بپردازد. پژوهش حاضر به لحاظ هدف کاربردی و از نظر روش توصیفی-تحلیلی است. روش گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای-اسنادی و تکمیل پرسشنامه خبرگان می‌باشد. همچنین از روش دلفی برای تعیین اهمیت و وزن دهی به مؤلفه‌ها و شاخص‌ها استفاده شد. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که بر اساس تحلیل‌های صورت گرفته و مؤلفه‌ها و شاخص‌های به دست آمده از منابع موجود و نظرسنجی، مدلی با ۵ مؤلفه و ۲۰ شاخص تدوین و وزن هر دسته و ترتیب اهمیت شاخص‌ها تعیین شد. بدین صورت مؤلفه‌های «پلان»، «عناصر ساختمانی» و «تزئینات» و نیز سه شاخص «محوریت راه پله»، «بالکن» و «بام شیب‌دار و سنتوری» رتبه‌های اول تا سوم را کسب نمودند. تأثیرات مدرنیسم به شکل‌های مختلف در پلان، نما، ورودی‌ها، فضاهای داخلی و به‌طور شاخص به عناصر و اجزای معماری دیده می‌شود.

اهداف پژوهش:

۱. مطالعه و واکاوی تأثیر مدرنیسم بر معماری در دوره قاجار.

۲. بررسی تأثیر وجوه مدرنیسم بر خانه‌های اواخر دوران قاجار شهر در مشهد.

سؤالات پژوهش:

۱. مدرنیسم چه تحولاتی را در معماری دوره قاجار ایجاد کرد؟

۲. مدرنیسم چه تأثیری بر خانه‌های اعیان در اواخر دوره قاجار در شهر مشهد داشت؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۱

دوره ۱۸

صفحه ۱۲۴ الی ۱۳۶

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۰۶/۲۶

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۹/۱۶

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۱۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۰۳/۰۱

کلمات کلیدی

مدرنیسم،

شهر مشهد،

دوره قاجار،

معماری.

ارجاع به این مقاله

ترکاشون، بهاره، افزلیان، خسرو، صحاف،

خسرو، ثقته اسلامی، عمیدالاسلام،

(۱۴۰۰). تبیین مؤلفه و شاخص‌های

اثرگذار مدرنیسم در خانه‌های اعیانی

مشهد در اواخر دوره قاجار. هنر اسلامی،

۱۸(۴۱)، ۱۲۴-۱۳۶.

[dori.net/dor/20.1001.1.1735708.1400.18.41.87](https://doi.org/10.22034/IAS.1735708.1400.18.41.87)

dx.doi.org/10.22034/IAS.2021.248369.1350

مقدمه

هنر ایرانی در زمان قاجار به واسطه ارتباط با غرب پیشرفت چشمگیری داشت و هنرمندان زیادی در این دوران به اروپا و کشورهای غربی سفر کردند. دنبال نوآوری‌ها و تغییرات حاصل از تجددطلبی، معماران محلی نیز تا اندازه‌ای سلیقه تازه را پذیرفتند و در کارهای خود منظور کردند. در این دوران، معماری ساختمان‌های مسکونی به سطح خاصی از طرح و اجرا رسید. خانه‌ها طبق اصول و موازینی که در آن زمان حاکم بر جامعه بود، طراحی می‌شد و در فضا سازی‌ها، محرمیت‌ها که در فرهنگ ایرانی یکی از مهم‌ترین اصول بود، رعایت می‌شد. در این دوره، طراحی به گونه‌ای بود که فضاهای خانه پاسخگوی نیازهای ذاتی و فطری خانواده بوده و ارتباطات و چیدمان پلان کاملاً منطبق بر فرهنگ خانواده ایرانی طراحی شده بود. به عبارتی در دوره قاجار، ساخت بناهای مسکونی با توجه به جایگاه طبقاتی مردم متفاوت بود. برخورد تمدن ایران با تمدن توسعه یافته غربی در دوره قاجار را می‌توان آغاز تقابل سنت و مدرنیته در ایران دانست. به همین خاطر، نقطه صفر دوران مدرنیته در ایران را مصادف با حکومت قاجار می‌دانند. شرایطی چون شکست‌های ایران از روس‌ها، امضای قراردادهای گلستان و ترکمنچای، ارتباط نزدیک با غرب، اشاعه فکر نو، مسافرت دانشجویان به فرنگ و انتقال و انتقال مشاهدات به هموطنان و ظهور ورود پدیده‌های فنی و فرهنگی سبب شد تا اندک‌اندک درهای ایران به روی مدرنیته گشوده شود. در این میان، اقدامات تجددطلبان برای هماهنگ‌سازی فرهنگ غربی و ایرانی سبب شد تا در معماری نیز ساختمان‌های دوره قاجار، هم‌سو با سنت‌های ایرانی و عناصر وارداتی غرب طراحی شوند. به طوری که، سفرهای مکرر شاهان به اروپا و غرب، در زمینه معماری، نتایجی در بر داشت. شاهان و شاهزادگان خواستار پیاده کردن طرح معماری غرب در سرزمین خود بودند و از معماران خواستار تأسیس چنین بناهایی می‌شوند. این روند ادامه می‌یابد تا اینکه طرح معماری قصر شاهان به سمت خانه‌های شهری نیز سوق می‌یابد و در سطح شهر هم طرح معماری غرب دیده می‌شود و معمای شاهان یا غربی از خاص بودگی بیرون می‌آید و تا حدی عمومی می‌شود.

در خصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است اما آثاری به بررسی معماری خانه‌ها در دوره قاجار پرداخته‌اند. مومنی و همکاران (۱۳۹۴)، در پژوهش خود تحت عنوان: "بررسی تزئینات خانه‌های قاجاری شهر قم (خانه شاکری)" سعی بر آن دارد که مؤلفه‌ها و ویژگی‌های تزئینات خانه‌های دوران قاجار را در یکی از بناهای شاخص شهر قم مورد مطالعه قرار دهد. نتایج بررسی گویای آن بود که عمده و تزئینات آجرکاری، ستون‌ها و ازاره‌های سنگی یک پارچه و برجسته می‌باشد. هرچند که هنوز شمه‌هایی از هنر ایرانی دوره‌های گذشته در قسمت‌هایی از تزئینات بنا دیده می‌شود. همین‌طور نقوشی مانند گل و گلدان، فرشته، انسان و برگ کنگر به صورت واقع‌گرایانه و رئال در تزئینات بنا دیده می‌شود. قاسمی سیجانی و غلامحسین معاریان (۱۳۸۹)، در پژوهشی تحت عنوان "گونه‌شناسی خانه‌های قاجار در اصفهان" بیان می‌کنند که به دلیل آنکه بیشترین تعداد خانه‌های تاریخی موجود در اصفهان قاجاری می‌باشند. شهر مورد نظر را در پژوهش اصفهان برگزیدند و با بهره از روش تحقیق ترکیبی نتایجی حاصل آمد به شیوه‌ای که خانه‌های اصفهان با مشخصات معماری اقلیم نیمه گرم و خشک، عمدتاً درونگرا ساخته

شده‌اند. همین‌طور در پژوهش دیگری تحت عنوان "گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول" که توسط مرتضی فرح‌بخش و همکاران (۱۳۹۶)، نوشته شده است. بعد از معرفی مشهد، تاریخچه و گونه‌شناسی بناها با بهره از روش تحقیق ترکیبی به معرفی خانه‌ها در این دوران اشاره می‌کند. در مقاله نظر بلند (۱۳۹۶)، تحت عنوان "نوگرایی در تزئینات خانه‌های قاجار شهر شیراز"، به بررسی و مقایسه وجوه تزئینی در خانه‌های شیراز می‌پردازد. و در انتها در قالب جداولی وجوه معماری سنتی ایرانی را از وجوه وارداتی غرب جدا می‌کند و نتیجه‌گیری می‌کند که تمامی بناهای مورد مطالعه دارای سبک تلفیقی در تزئینات هستند و در آن‌ها از تزئینات ایرانی و غربی توأمان استفاده شده است. معماری هر ملت کتابی مصور از فرهنگ آن ملت است. از این رو پرداختن به وجوه اثرگذار دوران قاجار در حوزه معماری و همین‌طور اولویت‌گذاری این وجوه در این دوران که عصر نوآوری و تحولات در زمینه هنر و معماری مسکن می‌باشد از اهداف این پژوهش است که تاکنون به آن پرداخته نشده است.

این پژوهش به لحاظ هدف کاربردی و بر مبنای طرح پژوهش کرسول (۱۳۹۳) بنیان شده است. بر این اساس تحقیق حاضر از نوع استراتژی؛ اکتشافی متوالی بوده و از شیوه ترکیبی (کیفی و کمی) بهره برده است. استراتژی اکتشافی متوالی، در ابتدا با مرحله گردآوری و تحلیل داده‌های کیفی شروع می‌شود و سپس داده‌های کمی به دنبال آن می‌آید و در نهایت یافته‌های این دو مرحله با هم پیوند می‌خورند (کرسول، ۱۳۹۳: ۱). لذا در این پژوهش برای جمع‌آوری شاخص‌ها، از طوفان فکری با تکیه بر رویکرد منتخب پژوهش استفاده شد. در جهت دستیابی به شاخص‌های مرتبط با پژوهش به مرور نشریات و اسناد منتشر شده در رابطه با موضوع پرداخته شد. شاخص‌های بدست آمده از طریق مصاحبه با خبرگان مورد بررسی قرار گرفت و از میان ده‌ها مورد مطرح شده پس از ترکیب همپوشانی‌ها، حذف موارد بی‌ارتباط و انجام اصلاحات لازم، ۲۰ شاخص به عنوان وجوه اثرگذار مدرنیسم در خانه‌های اواخر دوره قاجار شهر مشهد شناسایی شد. بدین ترتیب طی سه مرحله و با استفاده از روش دلفی گویه‌های مختلف مربوط به حوزه مطالعاتی تلخیص و تأیید می‌شود. شایان ذکر است که همه متغیرهای شناسایی شده پژوهش از منظر خبرگان، در ۵ دسته طبقه‌بندی شدند. گروه خبرگان نیز به صورت غیر تصادفی هدف‌دار انتخاب گردیدند. خبرگان در ۲ گروه ۵ نفره قرار گرفتند: دسته اول اساتید گروه معماری که در خصوص مباحث مرتبط فعالیت داشتند، دسته دوم: شامل مدیران، مسئولان و دست‌اندرکاران سازمان‌های مرتبط با حوزه مورد مطالعه می‌باشند. در نهایت پاسخ‌های به دست آمده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و میزان اهمیت هر یک از مؤلفه‌ها و شاخص‌های مدرنیسم بر خانه‌های اعیانی شهر مشهد استخراج گردید. در نهایت با توجه به مطالعات اسنادی، پرسشنامه و مصاحبه‌های صورت گرفته تعداد ۵ مولفه و ۲۰ شاخص تبیین، تدقیق و اولویت‌بندی شدند.

دوره قاجار، دوره‌ای مهم در زمینه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در تاریخ سرزمین ایران است. این دوره را می‌توان عصر مناسبات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فکری با غرب نیز نامید که دارای جریان دوسویه تأثیرپذیری از غرب و نیز مقاومت در مقابل این هجوم بوده و در حوزه تأثیرات فرهنگی، این جریان دوسویه را بیشتر می‌توان دید(رسولی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱). همچنین از اواخر دوره قاجار با گسترش روابط خارجه در کشور و افزایش موج علاقه به فرنگی‌سازی، آرام آرام تحولات منسوب به مدرنیته، ایران را فرا گرفت. این تحولات در ابتدا بیشتر معطوف به مسائل نظامی بود اما با گذر زمان حوزه‌های دیگر آموزشی، فرهنگی و همچنین هنری را نیز در بر گرفت(ضمیری و همکاران، ۱۳۹۸: ۲). در این دوره، معماری ایران تحت تأثیر هنر و معماری غرب قرار گرفته و کاربرد قوس‌های نیم دایره به تقلید از معماری غرب گسترش یافت. تزئینات نماهای رو به حیاط بیشتر شد، ولی تزئینات ستون‌ها و سرستون‌ها، ساده‌تر و با الهام از ویژگی‌های آجر است. تأکید بر ورودی با ایجاد جلوخان ساده و سکوه‌های پیرنشین، کشیدگی و ارتفاع دادن به سردر، همراه با تزئینات گیلویی به شکل قطاربنندی مقرنس آجری ساده و کاشی‌کاری در محل اتصال رخبام به خط آسمان مشاهده می‌شود. در زیر سقف فضاهای داخلی از تزئینات گره‌بندی چوبی استفاده شده و برای اولین بار ایجاد نورگیرهای کوچک بیضوی، مدور و مستطیل شکل درحد فاصل بازشوها و جداره خارجی و در دو سوی بازشوی اصلی در محور تقارن نما، مورد توجه قرار می‌گیرد. حتی از این فضا به عنوان محل چراغ برای روشنایی استفاده شده است. تلفیق معماری سنتی با نمادهای معماری کلاسیک اروپا به خصوص استفاده از فرم‌های سنتوری و مثلثی شکل در بالای بازشو و پنجره‌ها در نماهای اصلی و همچنین به‌کارگیری تزئینات آجری و کاشی‌کاری برای نماهای اصلی و استفاده از گچ‌بری و نقاشی رنگی در داخل بنا از ویژگی‌های بارز این دوره به شمار می‌آید. راه پله‌ها و پلکان‌ها در این دوره به لحاظ عناصر تزئینی، دارای شخصیت مستقل و قابل توجه می‌شوند(فرح بخش و دیگران، ۱۳۹۶: ۵).

با توجه به وجوه ذکر شده در مورد اثرات مدرنیسم در خانه‌های دوره قاجار می‌توان به شاخصه‌های زیر(جدول شماره یک) با استناد به نظر صاحب‌نظران این حوزه اشاره نمود.

مؤلفه	شاخص
تزئینات	بام شیبدار و سنتوری
	گچ‌بری
	کاشی‌کاری
	شیشه‌رنگی
	نصب مجسمه بر روی بنا
	واقع‌گرایی در تصاویر گیاهی، انسان و حیوان
	نقاشی دیواری
	استفاده از خطوط هندسی یونان و روم

بالکن	عناصر ساختمانی
ستون و سرستون‌های کلاسیک	
نرده به شکل صراحی	
قوس‌های نیم دایره	
ایوان بلند	نما
تلفیق نماهای شیوه اصفهانی با نماهای نئوکلاسیک اروپا	
تقلید کامل از نماهای نئوکلاسیک بر روی کل بنا	
محوریت راه پله	پلان
برون‌گرایی	
پلان مرکزی	
مصالح آهن سفید برای پوشش بام	مصالح
مصالح چدن برای ساخت ستون و نرده	

جدول شماره ۱- تأثیرات مدرنیسم بر خانه‌های اعیانی مشهد در اواخر دوره قاجار. (منبع: نگارنده)

صاحب‌نظران در رابطه با آغاز دوران مدرن نظرات متفاوتی دارند. اما اکثریت متفکران بر این عقیده دارند که شروع و شکل‌گیری مدرنیته مقارن با دوره رنسانس در قرن ۱۵ میلادی بوده است (دادور و دیگران، ۱۳۹۳: ۱). نظرات مختلفی درباره ورود مدرنیته به ایران نیز وجود دارد. برخی ورود مدرنیته به ایران را از زمان فتحعلی‌شاه و جنگ روسیه با ایران می‌دانند و برخی دیگر بر این نظر هستند که ورود مدرنیته به ایران، از زمان ناصرالدین‌شاه و سفرهای او به اروپا رخ داده است. برخی هم ورود مدرنیته به ایران را از انقلاب مشروطیت قلمداد می‌کنند. با این حال، اتفاق عقیده‌ای در بین تمام نظرات وجود دارد و آن این است که تأثیرات مدرنیته در ایران را در دوره قاجار می‌توان به وضوح مشاهده کرد (ابراهامیان، ۱۳۸۹: ۳۱). همین‌طور برخورد تمدن ایران با تمدن توسعه یافته غربی در دوره قاجار را می‌توان آغاز جدال میان سنت و مدرنیته در ایران دانست. به همین خاطر، نقطه صفر دوران مدرنیته در ایران را مصادف با حکومت قاجارها می‌دانند.

مدرنیته همچون دیگر سبک‌ها و مکاتب ابتدا در بستر علوم انسانی به خصوص علوم مذهبی در غرب شکل گرفت و سپس در کسوت انقلاب صنعتی و گسترش فناوری ظاهر شد. در این میان، اقدامات تجددطلبان برای هماهنگ‌سازی فرهنگ غربی و ایرانی سبب شد در معماری نیز ساختمان‌های دوره قاجار، هم سو با سنت‌های ایرانی و عناصر وارداتی غرب طراحی شوند. در واقع به دنبال نوآوری‌ها و تغییرات حاصل از تجددطلبی معماران محلی نیز تا اندازه‌ای سلیقه تازه را پذیرفتند و در کارهای خود منظور کردند (سجادی و دیگران، ۱۳۹۳). به عبارت کلی، مدرنیته در اصل تحولی است که به تدریج به ایران وارد شد، زیرا از یک طرف، هیچ جامعه‌ای نمی‌تواند یک شبه تغییر کند و از طرف دیگر، جامعه سنتی ایران به یک باره توانایی پذیرش موج مدرنیته را نداشته است (ابراهامیان، ۱۳۸۹). دوره قاجار را می‌توان

دوره نوآوری و شروع تحولات جدید در هنر و معماری ایران دانست. از جمله این تحولات، رابطه فرآیندها و مراودات مختلف با غرب است که به دنبال ورود دانش‌ها و علوم جدید به ایران، شاهد تأثیرات ویژه این امر بر هنر و معماری و به‌ویژه بر تزئینات بناها در دوره قاجار هستیم. از جمله مهم‌ترین این تحولات و دانش‌های جدید می‌توان به اختراع و ورود فن عکاسی و کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی و کارت‌پستال‌های اروپایی اشاره نمود.

اهمیت دوره قاجار را می‌توان به دلیل آغاز تقابل سنت و مدرنیته در ایران دانست. در این دوره، تحولات اساسی در کلیه شئون زندگی ایرانیان و به تبع معماری روی داد. در دوران قاجار، ارتباط فرآیندهای میان ایران و غرب شکل گرفت که می‌توان این ارتباط را از سه مجرای مشخص دانست. اول؛ فرستادگان نظامی برای تربیت و تجهیز سپاه ایران که این ارتباطات نظامی کم‌کم در زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و هنری نیز تأثیر گذاشت. دوم؛ مستشرقین و مبالغان مذهبی که به دلیل آشفتگی اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پس از عصر صفوی از سفر به ایران خودداری کردند، از اواسط حکومت قاجاریان بار دیگر فرصت دیدار از ایران را یافتند. از دیگر عوامل، ورود هنرمندان اروپایی و مشغول به کار شدن آن‌ها برای تزئین بناهای مختلف است (سالاری، ۱۳۸۹: ۱۰). سوم؛ ارتباط با غرب و اعزام محصل بود. این اشخاص پس از بازگشت علاوه بر بهره‌گیری از دانش جدید، نخستین دریچه‌ها به سوی زندگی و فرهنگ غربی را برای جامعه سنتی ایران گشودند (کیانی، ۱۳۹۲: ۱).

۲. تبیین مؤلفه و شاخص‌های اثرگذار مدرنیسم در خانه‌های اعیانی مشهد در اواخر دوره قاجار

پس از جمع‌آوری داده‌ها در سه مرحله و با بهره از روش دلفی، به منظور تحلیل نظر متخصصان در مورد هر شاخص و مؤلفه، از روش متعارف یعنی حاصل جمع نمرات و میانگین آن‌ها استفاده شد که در (جدول ۲) آمده است. شایان ذکر است که پاسخ‌دهی پرسشنامه به صورت کمی و از طریق وزن‌دهی پرسشنامه بر اساس طیف لیکرت تهیه شد.

مؤلفه	شاخص	جمع نمره	میانگین	میانگین دسته
تزئینات	واقع‌گرایی در تصاویر گیاهی، انسان و حیوان	۲۹	۲۰۹	۳۰۱۹
	استفاده از خطوط هندسی یونان و روم	۲۱	۲۰۱	
	نصب مجسمه بر روی بنا	۲۹	۲۰۹	
	بام شبیدار و سنتوری	۴۱	۴۰۱	
	گچ‌بری	۳۹	۳۰۹	
	کاشی‌کاری	۳۷	۳۰۷	
	شیشه‌رنگی	۳۳	۳۰۳	

	۲.۶	۲۶	نقاشی دیواری	
۳.۵۵	۴.۳	۴۳	بالکن	عناصر ساختمانی
	۳.۹	۳۹	ستون و سرستون‌های کلاسیک	
	۲.۶	۲۶	قوس‌های نیم دایره	
	۳.۴	۳۴	نرده به شکل صراحی	
۳.۱۳	۲.۷	۲۷	تلفیق نماهای شیوه اصفهانی با نماهای نئوکلاسیک اروپا	نما
	۲.۷	۲۷	تقلید کامل از نماهای نئوکلاسیک بر روی کل بنا	
	۴	۴۰	ایوان بلند	
۳.۹	۴.۴	۴۴	محوریت راه پله	پلان
	۳.۸	۳۸	برون‌گرایی	
	۳.۵	۳۵	پلان مرکزی	
۳.۱۵	۳.۳	۳۳	مصالح آهن سفید برای پوشش بام	مصالح
	۳	۳۰	مصالح چدن برای ساخت ستون و نرده	

جدول شماره ۲- یافته‌های حاصل از پرسشنامه بر اساس طیف لیکرت. منبع: (نگارنده)

همان‌طور که در (تصویر یک)، مشاهده می‌شود در میانگین مؤلفه‌ها، مؤلفه «پلان» با وزن ۳.۹ در اولویت اول و سپس به ترتیب مؤلفه‌های «عناصر ساختمانی» با وزن ۳.۵۵ در رتبه دوم، «ترئینات» با وزن ۳.۱۹ در رتبه سوم و مؤلفه «مصالح» و در نهایت «نما» با اوزان ۳.۱۳ و ۳.۱۵ در رتبه‌های چهارم و پنجم قرار دارند.

تصویر ۱- اولویت‌گذاری مؤلفه‌های شناسایی شده بر خانه‌های اعیانی مشهد در اواخر دوره قاجار. (منبع: نگارنده)

همین‌طور بر اساس میانگین و بدون توجه به مؤلفه‌ها، «محوریت راه پله» با وزن ۴.۴ مهم‌ترین شاخصه و سپس به ترتیب اولویت «بالکن» و «بام شیبدار و سنتوری» و «ایوان بلند» به ترتیب چهار اولویت اول هستند. شایان ذکر است که این اولویت‌بندی جهت میزان تأثیرپذیری وجوه مدرنیسم در خانه‌های اواخر دوره قاجار شهر مشهد می‌باشد و نمی‌توان از اهمیت هر یک از شاخص‌ها چشم‌پوشی کرد. ولذا به کار بردن لفظ مؤخر برای وجوه این حوزه، دال بر بی

اهمیتی آن‌ها نیست اما واقعیت آن است که در نظرسنجی صورت گرفته برخی از این مسائل در ردیف‌های پایانی جدول قرار گرفته‌اند. با این توضیح سه شاخص؛ «استفاده از خطوط هندسی یونانی و رومی» و «نقاشی دیواری» و «قوس‌های نیم دایره» دارای کمترین اولویت می‌باشند. به طوری که «استفاده از خطوط هندسی یونانی و رومی» با وزن ۲.۱ در اولویت آخر قرار دارد (جدول ۳).

ترتیب اولویت	مولفه	شاخص	وزن شاخص
۱	پلان	محوریت راه پله	۴.۴
۲	عناصر ساختمانی	بالکن	۴.۳
۳	تزئینات	بام شیبدار و سنتوری	۴.۱
۴	نما	ایوان بلند	۴
۵	تزئینات	گچ بری	۳.۹
۵	عناصر ساختمانی	ستون و سرستون های کلاسیک	۳.۹
۶	پلان	برون گرایی	۳.۸
۷	تزئینات	کاشی کاری	۳.۷
۸	پلان	پلان مرکزی	۳.۵
۹	عناصر ساختمانی	نرده به شکل صراحی	۳.۴
۱۰	تزئینات	شیشه رنگی	۳.۳
۱۰	مصالح	مصالح آهن سفید برای پوشش بام	۳.۳
۱۱	مصالح	مصالح چدن برای ساخت ستون و نرده	۳
۱۲	تزئینات	واقع گرایی در تصاویر گیاهی، انسان و حیوان	۲.۹

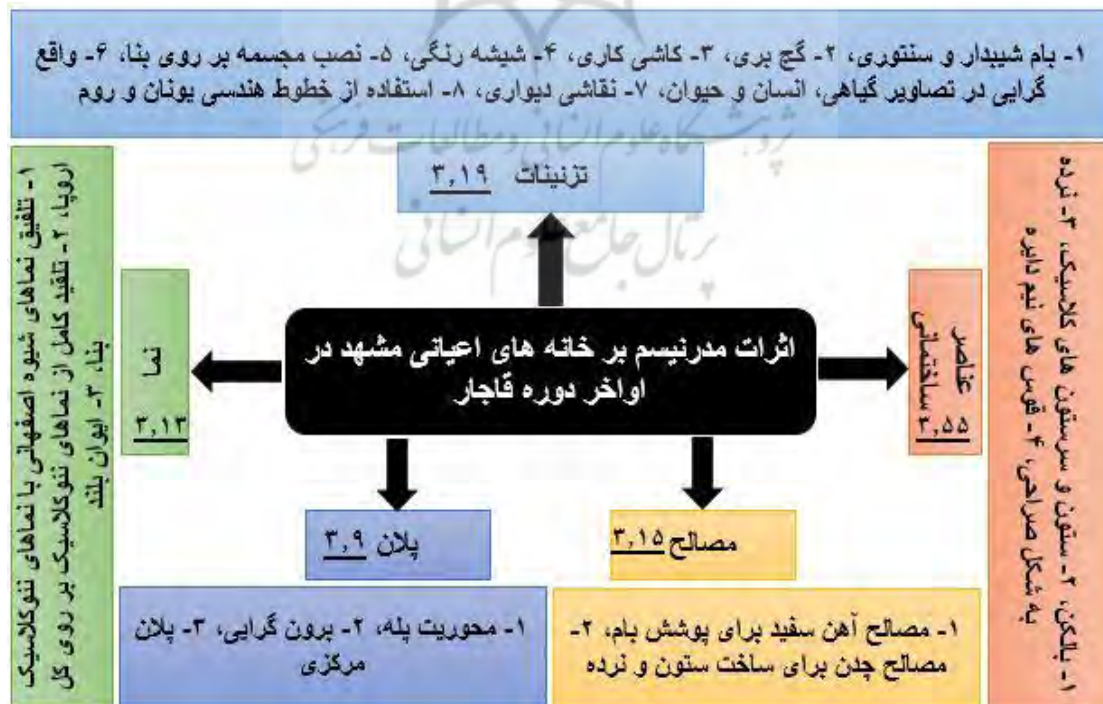

۱۲	تزئینات	نصب مجسمه بر روی بنا	۲.۹
۱۳	نما	تلفیق نماهای شیوه اصفهانی با نماهای نئوکلاسیک اروپا	۲.۷
۱۳	نما	تقلید کامل از نماهای نئوکلاسیک بر روی کل بنا	۲.۷
۱۴	تزئینات	نقاشی دیواری	۲.۶
۱۴	عناصر ساختمانی	قوس‌های نیم دایره	۲.۶
۱۵	تزئینات	استفاده از خطوط هندسی یونان و روم	۲.۱

جدول شماره ۳ - اولویت‌بندی مؤلفه‌ها و شاخص‌ها بر اساس وزن شاخص‌ها. (منبع: نگارنده)

در نهایت، مدل شاخص‌های خانه‌های اواخر دوره قاجار در مشهد با ۲۰ شاخص در ۵ مؤلفه، با توجه به روش دلفی قابل ارائه می‌باشد. در این نمایه‌ها ترتیب شاخص‌ها در هر مؤلفه معنی دارد و به ترتیب اهمیت است و وزن هر مؤلفه در میزان تأثیر آن بر خانه‌های اواخر دوره قاجار شهر مشهد دیده می‌شود (تصویر ۲).

تصویر شماره ۲ - اثرات مدرنیسم بر خانه‌های اعیانی مشهد در اواخر دوره قاجار. (منبع: نگارنده)

در مجموع مسائل عدیده‌ای که در حوزه معماری وجود دارد، ایده شناسایی و اولویت‌گذاری وجوه مؤثر مدرنیسم بر خانه‌های تاریخی، توسط اندیشمندان و صاحب‌نظران مورد تأکید است. اگرچه اظهار نظرهای متکثری در مورد این وجوه توسط صاحب‌نظران بیان شده لیکن نظران مدون و متکی به تحقیق محدود بوده و نظم و ارتباط لازم را ندارند. لذا شناسایی شاخص‌های مؤثر مدرنیسم بر خانه‌های قاجاری به‌خصوص خانه اعیان و اولویت‌گذاری آن‌ها، هدف اصلی این پژوهش است. این هدف و نتایج حاصل از این تحقیق که متکی به نظرات کارشناسان و صاحب‌نظران داخلی بوده است الگویی بومی و متناسب با واقعیات محیطی و پیرامونی شهر مورد مطالعه را معرفی نموده که می‌تواند در فرآیند شناخت و بهره‌ر از این وجوه در شهر مشهد مورد استفاده قرار گیرد. در این فرآیند برخی نتایج این پژوهش با یافته‌های سایر پژوهش‌های مرتبط دارای انطباق می‌باشد. به‌طوری‌که بانی مسعود (۱۳۹۱)، در یافته‌های خود وجوه اثرگذار در خانه‌های دوران قاجار را شامل وجوهی همچون؛ آینه‌کاری، نقاشی دیواری، ایوان ستون‌دار، سر ستون‌ها به فرم فرنگی، حوض خانه، هماهنگی پلان با نما، قرارگیری راه پله در محور اصلی و غیره می‌داند که با یافته‌های این پژوهش انطباق دارد. افزون بر این، نتایج پژوهش حاضر با یافته‌های نظر بلند (۱۳۹۶) مطابقت دارد. وی به وضوح نشان داد که تزئینات از وجوه اصلی تأثیرات مدرنیسم بر خانه‌های دوران قاجار می‌باشد. به‌طوری‌که در پژوهش وی با بررسی برخی از خانه‌های قاجار به وجوهی همچون: نقاشی دیوار، آینه‌کاری، مجسمه‌سازی، گچ‌کاری، آرایه‌های چوبی، شیشه رنگی، گچ‌بری، بام شیروانی و غیره دست یافت که مورد تطابق با یافته‌های این پژوهش از نگاه متخصصان شناخته شده است. همین‌طور قسمتی از پژوهش جلیلی و همکاران (۱۳۹۲)، تأکیدی است بر وجه پلان، به نقل از آن‌ها؛ در این دوره طراحی به‌گونه‌ای بود که فضاهای خانه پاسخگوی نیازهای ذاتی و فطری خانواده بوده و ارتباطات و چیدمان پلان کاملاً منطبق بر فرهنگ خانواده ایرانی طراحی شده. در همین راستا خلق فضاهایی چون هشتی، اندرونی و بیرونی کامل توجیح شده و موجه بود. از دیگر توجهات این پژوهش محوریت راه پله بود که همسو با یافته‌های این پژوهش می‌باشد. از طرفی دیگر به نقل از قبادیان (۱۳۹۳)؛ تا زمان قاجار هنر ترسیم و تذهیب در ایران یک هنر انتزاعی و آن جهانی بود. حتی نقاشی‌های مینیاتور نیز یک نقاشی واقع‌گرا نبود، زیرا در آن پرسپکتیو، آناتومی چهره‌پردازی و سایه روشن وجود نداشت. باید متذکر شد که تحولات و نوگرایی در هنر نقاشی قاجاریه ریشه در دوران صفویه دارد اما در دوران قاجار نسیم تغییرات شروع به وزیدن می‌نماید. هنر نقاشی، مجسمه‌سازی و تزئینات قبل از هنر ساختمان‌سازی تحت نفوذ هنر غرب قرار گرفت. علاوه بر آن وی به وجوهی چون عناصر نما، پلان، مصالح و تزئینات و غیره اشاره دارد که با یافته‌های این پژوهش همخوان می‌باشد.

نتیجه‌گیری

مطالعه و واکاوی معماری خانه‌ها در دوره قاجار حاکی از تأثیرات مدرنیسم بر معماری در این دوره است. تأثیرات مدرنیسم در خانه‌های اواخر دوران قاجار دارای وجوه متعددی می‌باشد. این وجوه دارای ابعاد و اشکال متنوعی همچون؛ «عناصر ساختمانی»، «مصالح»، «تزئینات»، «پلان» و «نما» می‌باشد. این وجوه به عنوان اجزای اصلی خانه‌ها

به شمار می‌رفت و تمام خانه‌ها به ویژه خانه‌های اعیان و اشراف دارای این وجوه بوده است. این تأثیرات برای هنرمند معمار از اهمیت بالایی برخوردار بوده است؛ چراکه دوره قاجار را می‌توان عصر نوآوری و تحولات در زمینه هنر و معماری دانست. در این دوره اتفاقات مهم و اساسی رخ داد که نقش مؤثر و ویژه‌ای بر محتوای بناهای دوره قاجار داشت. این پژوهش با هدف شناخت و اولویت‌گذاری اثرات مدرنیسم در خانه‌های اعیانی دوره قاجار در جهت ارائه الگویی بومی و متناسب با واقعیات به صورت ترکیبی و با استراتژی اکتشافی متوالی و بهره از روش دلفی در کلانشهر مشهد صورت پذیرفته و نتایج نشان می‌دهد؛ در میان پنج مؤلفه شناسایی شده، مؤلفه‌های «پلان» و «عناصر ساختمانی» واجد توجه جدی‌تری نسبت به سایر مؤلفه‌ها هستند. همین‌طور از میان ۲۰ شاخص تدقیق شده، بدون در نظر گرفتن مؤلفه‌ها؛ «محوریت راه پله» و «پس از آن «بالکن» و سپس «بام شیبدار و سنتوری»، «ایواند بلند»، «گچ‌بری»، نقش پررنگ‌تری نسبت به سایر وجوه داشته و واجد توجه بیشتری از نظر خبرگان هستند. به این ترتیب کلیه وجوه اثرگذار مدرنیسم در خانه‌های اعیانی دوره قاجار شهر مشهد بر اساس ۵ مؤلفه و ۲۰ شاخص اولویت‌گذاری شدند. بررسی و تحلیل داده‌ها نشان داد که خانه‌های اشرافی در مشهد در دوره قاجار در ساختار و مصالح تحت تأثیر معیارها و الگوهای وارد شده به ایران به واسطه جریان مدرنیسم است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع:

کتاب‌ها:

- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۹)، تاریخ ایران مدرن، مترجم محمد ابراهیم فتاحی، چاپ چهارم، تهران: نشر نی.
- بانی مسعود، امیر، (۱۳۹۱)، معماری معاصر ایران، چاپ پنجم. تهران: نشر هنر معماری قرن.
- دادور، ابوالقاسم؛ قریب پور، نازنین و عرب‌نیا، فرناز. (۱۳۹۳). جستاری در سنت و مدرنیسم، تهران: انتشارات مرکب سفید.
- قبادیان، وحید. (۱۳۹۳). سبک‌شناسی در مبانی نظری در معماری معاصر ایران. چاپ دوم، تهران: نشر علم معمار.
- کرسول، جان دبلیو. (۱۳۹۳). طرح پژوهش رویکردهای کمی، کیفی و ترکیبی، چاپ دوم، ترجمه دکتر علیرضا کیامنش و مریم دانای طوس، نشر: جهاد دانشگاهی (دانشگاه علامه طباطبایی).
- کیانی، مصطفی. (۱۳۹۲). معماری دوره پهلوی اول: دگرگونی اندیشه‌ها، پیدایش و شکل‌گیری معماری دوره بیست ساله معاصر ایران، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

مقالات:

- جلیلی، تورج؛ اکبری، سروش. (۱۳۹۲). بررسی تحولات پلانهای مسکونی از دوره قاجار تا پهلوی دوم، اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری.
- رسولی، آذر و همکاران. (۱۳۹۸). سیاست‌های فرهنگی، هنری و تجاری قالی ایرانی دوران قاجاریه (۱۳۲۹ تا ۱۳۴۴)، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، سال ۱۵، شماره ۳۳، صص ۲۳-۱.
- سجادی، فریبرز؛ رستمی، محسن و رستمی، ثریا. (۱۳۹۳). ریشه‌های تاریخی چالش سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه، نقش جهان، سال چهارم، شماره ۲، صص ۹۴-۸۵.
- ضمیری، چکامه؛ افشار مهاجر، کامران. (۱۳۹۸). بررسی تاریخی تقابل سنت و مدرنیته در طرح و رنگ فرش دستباف شهری ایران، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، سال ۱۵، شماره ۳۳، صص ۴۳-۲۴.
- فرح بخش، مرتضی؛ حناچی، پیروز. غنائی، معصومه. (۱۳۹۶). گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول، فصلنامه معماری ایرانی (مطالعات معماری ایران)، شماره ۱۲، صص ۱۱۶-۹۷.
- مومنی، کوروش؛ عطاریان کوروش، قدردان و قراملکی، رضا. (۱۳۹۴). بررسی تزئینات خانه‌های قاجاری شهر قم (مطالعه موردی: خانه شاکری قم)، فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی، شماره ۷ و ۸، صص ۱۴۲-۱۲۸.
- محمدزاده، رحمت (۱۳۹۰)، بررسی آثار مدرنیته غرب بر شهرسازی ایران، مجله صفا، دوره ۱۸، صص ۹۴-۷۹.
- نظربلند، نازیلا. (۱۳۹۶). نوگرایی در تزئینات خانه‌های قاجار شهر شیراز، مجله گزارش، شماره ۹۵، صص ۶۱-۵۷.

پایان نامه‌ها:

سالاری طالقانی، معصومه. (۱۳۸۹). بررسی تطبیقی نقوش کاشی‌کاری عصر صفویه و قاجار، استاد راهنما: حسین سلطان‌زاده و استاد مشاور: اسکندر مختاری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

قاسمی سیجانی، مریم. (۱۳۸۷). بازشناسی بخشی از هویت معماری ایرانی بوسیله تحلیل گونه‌شناسانه خانه‌های اصفهان در دوره قاجار، استاد: راهنما غلامحسین معاریان، رساله دکتری معماری، تهران: دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات.

